

Grote Excursie

21 mei 2023

Het Utrechtse kerkenkruis en zijn immuniteiten

Inleiding

Utrecht werd in de elfde eeuw steeds meer het politieke centrum van een groot deel van het huidige Nederland. De bisschoppen dankten hun groeiende macht en bezit in belangrijke mate aan de steun van de Duitse koningen. Een groot deel van de wereldlijke machthebbers in de noordelijke Nederlanden erkende de bisschop als hun leenheer. Binnen het Sticht Utrecht was de bisschop wereldlijk heerser. Hier beschikte hij over een reeks versterkingen, alsmede over een groot aantal domeinen. De opbrengst van al die domeinen werd in Utrecht op de markt gebracht en droeg zo weer bij aan de bloei van de handelsplaats.

In het begin van de elfde eeuw vormde de burcht nog altijd het centrum van de nederzetting Utrecht. De verdediging ervan was opgedragen aan een bisschoppelijke ambtenaar, de burggraaf. Aan de beide kerken binnen de burcht, de Sint-Salvator (later Oudmunster genoemd) en de Sint-Maartenskerk - de Dom, was een klooster verbonden dat in de negende eeuw werd omgezet in een kapittel: een leefgemeenschap, gevormd door een groep geestelijken die 'kanunniken' werden genoemd. Vanaf de tiende eeuw beschikte elk van beide kerken over een eigen kapittel. De kanunniken waren aanvankelijk belast met de zielzorg en de verzorging van de eredienst, maar kregen later steeds meer taken in het onderwijs en in het beheer van de kerkelijke goederen. In later tijd mochten ze een eigen huis bewonen, dat zich wel op het terrein van de kerk moest bevinden. De ruimte voor die kanunnikenhuizen was inmiddels nogal beperkt geworden door de bij herhaling groter herbouwde Dom en Oudmunsterkerk. De burcht werd daarom in de elfde eeuw uitgebreid: de noord-, oost- en zuidmuur werd

afgebroken en vervangen door een aarden wal, enige tientallen meters buitenwaarts. Daarna vernemen we weinig meer van de Utrechtse burcht. In de twaalfde eeuw gingen de stadswallen veiligheid bieden en als de bisschop problemen had met de inwoners van de stad, vertrouwde hij meer op zijn kastelen buiten de stad. Gaandeweg verdwenen steeds meer stukken van de burchtmuur en -gracht.

Onder bisschop Bernold (1027-1054) werden buiten de burcht nog twee kapittelkerken gesticht: de Janskerk aan de noordzijde van de burcht en de Pieterskerk aan de oostzijde. Voorts werd de Paulusabdij, die rond het jaar 1000 was gesticht bij Amersfoort, naar Utrecht verplaatst en herbouwd aan de zuidzijde van de burcht. Enkele decennia later werd aan de westzijde van de burcht nog een kapittelkerk gesticht, de Mariakerk. Op deze wijze ontstond een plattegrond met een kruis van kerken waarvan de burcht, waarbinnen de Dom en Salvatorkerk stonden, het centrum vormde.

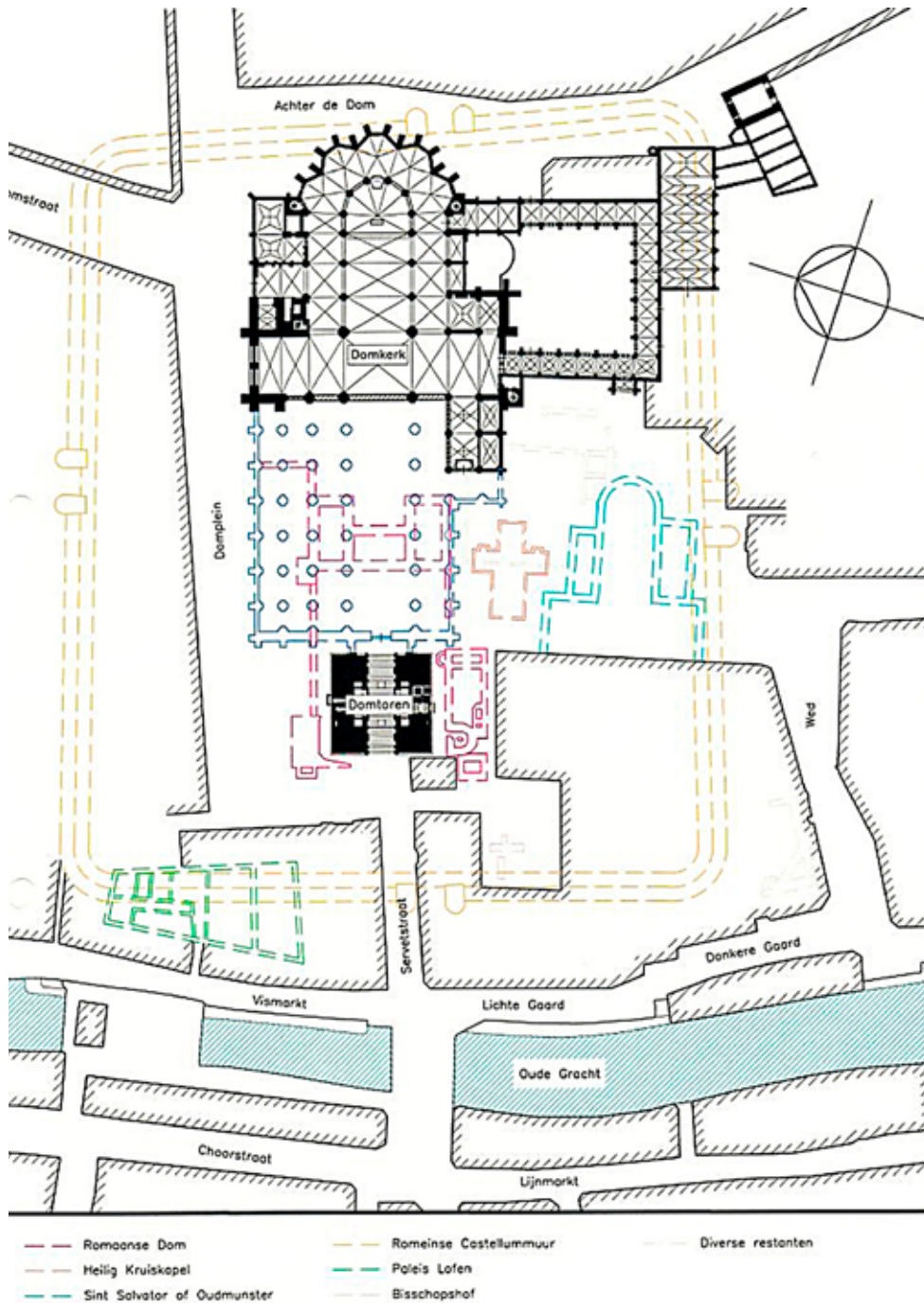
Een van de meest omstreden kwesties in de stadsgeschiedenis is de vraag of die kruisvorm bewust is nagestreefd. Voor- en tegenstanders voeren hierover al jaren heftige discussies, overigens aan beide zijden zonder veel bewijzen. Er is geen enkele elfde-eeuwse schriftelijke bron waaruit valt al te leiden dat er een vooropgezet plan bestond om de kerken in de vorm van een kruis te ordenen. Ook valt niet te bewijzen dat de Mariakerk, die pas rond 1080 tot stand kwam, tegelijk met de andere kerken op het programma stond. In feite stamt de eerste vermelding van het kerkenkruis in Utrecht pas uit een geschrift van de Utrechtse archivaris S. Muller uit 1898. Het kerkenkruis is daarmee een uitvinding van negentiende-eeuwse historici.

Toch is het niet onmogelijk dat hier een plan heeft bestaan. Zo wijst het feit dat de vier nieuwe kerken gewijd waren aan de vier heiligen die oorspronkelijk aan de Salvatorkerk waren gekoppeld, op een zekere samenhang. In Duitsland zijn kerkenkruisen bekend uit Bamberg en Paderborn. Ook in die gevallen valt een plan niet te bewijzen, maar in beide gevallen hebben twaalfde-eeuwse schrijvers er wel melding van gemaakt dat de kerken in de vorm van een kruis waren gerangschikt.

In ieder geval moeten we bedenken dat een bisschop in de twaalfde eeuw niet, zoals tegenwoordige stadsbestuurders dat wel doen, de zaak naar zijn hand kon zetten. Als we een regelmatig kruis met armen van gelijke lengte zouden tekenen met de burcht als middelpunt, dan blijkt de afstand tot de Pieterskerk in het oosten en de Paulusabdij in het zuiden bijna gelijk. Zetten we dezelfde afstand naar het noorden uit, dan komen we midden in de toenmalige Rijn uit; een wat noordoostelijker situering van de Janskerk is dan logisch. De Mariakerk staat wel in de goede lijn, maar op een grotere afstand van de burcht. In het gebied tussen de burcht en de Mariakerk lag echter de dichtbebouwde handelswijk Stathe met de Buurkerk.

Hoe het ook zij, de elfde-eeuwse kerken en de terreinen die erbij hoorden, hebben de ruimtelijke ontwikkeling van Utrecht nadien in hoge mate beïnvloed. Elke kerk kreeg de beschikking over een eigen gebied, een immuniteit, waarbinnen het stadsbestuur weinig te vertellen had. Samen beschikten de vijf kapittelkerken met hun immuniteiten eeuwenlang over een aanzienlijk deel van de oppervlakte van Utrecht binnen de muren.

[Hans Renes in: *Historische atlas van de stad Utrecht*, Amsterdam 2005]

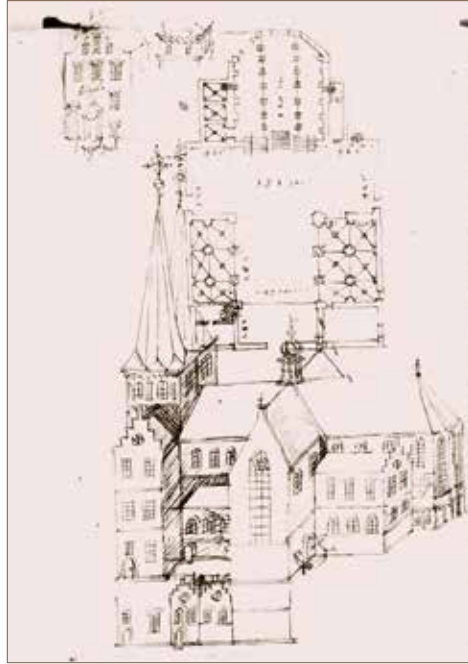
De Sint-Maartens- of Domkerk en de Sint-Salvator- of Oudmunsterkerk

In 690 kwam De Angelsaksische monnik Willibrord (ca. 658-739) in de Nederlanden om de Friezen te bekeren. Hij kreeg grote steun van de Frankische Pepijn van Herstal, die het riviereengebied rond Utrecht al op de Friezen had veroverd. Zo kon Willibrord na zijn verheffing tot aartsbisschop der Friezen op het oude Romeinse fort, inmiddels Trecht genoemd, een Maartenskerkje herbouwen. Ook bouwde hij de Sint-Salvatorkerk, die vermoedelijk door dezelfde geestelijken werd bediend. Aanvankelijk was de Sint-Salvator de moederkerk van het bisdom met een befaamde school voor geestelijken, maar vanaf de tweede helft van de tiende eeuw kreeg de Maartenskerk het primaat. Na een stadsbrand in 1017 werd in korte tijd een zeer omvangrijke romaanse Dom gebouwd door bisschop Adelbold II (1010-1026). Dit was een kruisbasiliek met een westbouw en tevens een atrium met een ingangspoort. Aan de westkant

van de bisschoppelijke burcht werd paleis Lofen gebouwd voor de toen veel rondreizende keizer en ook een paleis voor de bisschop. Tijdens een verblijf bij bisschop Bernold in Utrecht in 1039 overleed keizer Koenraad II. Zijn hart en ingewanden werden in de Dom begraven. Zijn zoon en opvolger Hendrik III schonk het bisdom als dank verschillende graafschappen in wat later Oversticht vormde en omvangrijke domeinen in Groningen en Drenthe, wat de bisschop veel macht en inkomsten opleverde. Mede hierdoor was de bouw van het kerkenkruis rond de Dom - als eerbetoon aan de overleden keizer en om Utrecht religieus prestige te geven - mogelijk. De Sint-Salvator werd toen ingrijpend verbouwd met een dwarsschip, een zeer diep driezijdig koor en een ruime crypte. In 1253 werd de Dom door een zeer grote brand grotendeels verwoest. In 1254 legde Hendrik van Vianden de eerste steen voor een nieuwe,

28594

37130

28602

gotische kathedraal. Het koor werd afgerond in 1295. Ook werden een kapittelzaal en een pandhof gebouwd. De bouw van de hele kerk werd pas begin zestiende eeuw afgesloten. 1580 werd de Dom getroffen door de beeldenstorm waardoor de rijke middeleeuwse uitmontering grotendeels is verdwenen. De katholieke eredienst werd toen verboden. In 1591 werd de Dom definitief een calvinistische kerk, met alle aanpassingen van dien. Met de Sint-Salvator liep het slechter af. Deze werd 1587 gesloopt. Door een zware storm in 1674 stortte het middenschip van de Dom in. Pas na anderhalve eeuw werden de brokstukken opgeruimd. Hierdoor en door de verdwenen gebouwen van de Sint-Salvatorkerk en de naastgelegen vroegmiddeleeuwse Heilig-Kruiskapel ontstond het Domplein. De plattegrond van de verdwenen religieuze gebouwen is in de bestrating van het Domplein aangegeven.

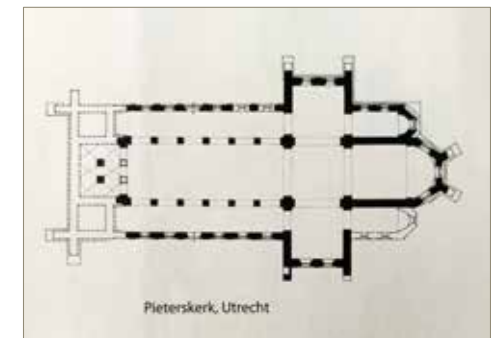

28635

Sint-Pieterskerk

Het immuniteitsgebied van het kapittel van Sint-Pieter werd omsloten door de Kromme Nieuwegracht (de 'Regenboog van Sint-Pieter'), de Keistraat en Achter Sint-Pieter. De claustrale huizen van de kanunniken stonden aan de Kromme Nieuwegracht. Hun langgerekte erven kwamen uit op het Pieterskerkhof. De Pieterskerk ten oosten van de Dom vormde het hoofdeinde van het kerkenkruis. De bouw van de kerk startte kort na 1039, gelijktijdig met die van de Janskerk en de kerk van de Paulusabdij, volgens een in het begin vastgelegd totaalconcept van romaanse zuilenbasilieken. De hele kerk was oorspronkelijk voorzien van vlakke houten plafonds. In 1048 is de kerk gewijd, voor zover de bouw klaar was. De jaren daarna is er veel bijgebouwd of veranderd. Zo werd rond 1200 het plafond van het koor vervangen door een gewelf. In 1295 startte de

bouw van de Maria Magdalenakapel tegen de oostarm van de kloostergang, ter plaatse van de latere kapittelzaal, en in 1325 werd de zuidelijke zijkapel van het koor, de Nicolaaskapel, vervangen door de gotische Dekenkapel. De Pieterskerk was opgetrokken uit grote blokken tufsteen. Karakteristiek voor deze kerk zijn de uit één stuk rode zandsteen gehouwen zuilen in het schip.

Pieterskerk, Utrecht

Bij een grote renovatie in 1489/1490 is ook een muurschildering aangebracht onder het plafond van het schip met de voorstelling van bisschop Bernold met de drie door hem gebouwde kerken van zijn kerkenkruis en de eveneens door hem gebouwde Lebuinuskerk in Deventer op zijn handen en bij zijn voeten. Deze schildering is nog te zien op een tekening van Pieter Saenredam uit 1636.

Na de beeldenstorm van 1580 werd ook de Pieterskerk aan de katholieken ontnomen. In de jaren daarna werden er regelmatig Duitse en Engelse troepen gelegerd. Later werd de kerk eerst toegewezen aan de Engelse gemeente en vanaf 1656 aan de Waalse gemeente, die de kerk in 1826 in eigendom kreeg.

Bij de stormramp van 1 augustus 1674 werd ook de Pieterskerk zwaar getroffen, met name doordat de bovenste gedeelten van de beide torens instortten en daarbij het dak van het schip en het orgel verwoestten. De westgevel werd vernieuwd en de daken afgeschuind. Op de viering van de kerk werd een dakruiter gebouwd waarin een aan Maria gewijde klok uit 1435, afkomstig uit een niet nader bekend Utrechts klooster, werd opgehangen.

117319

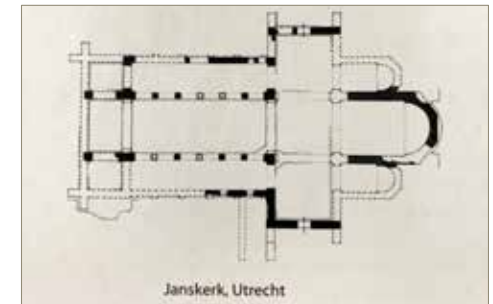
206622

De Sint-Janskerk

Na het plotselinge overlijden van keizer Koenraad II in 1039 werd een begin gemaakt met de bouw van de Sint-Pieterskerk, de Sint-Janskerk en de kerk van de Sint-Paulusabdij. Dit enorme project stond onder leiding van bisschop Bernold (1027-1054) en kreeg actieve steun van Koenraads zoon, keizer Hendrik III. Al deze kerken hadden hetzelfde concept: een kruisvormige zuilenbasiliek met een drievormige koorpartij, waarbij koor en zijkapellen werden uitgevoerd met een ronde binnenzijde en een veelhoekige buitenzijde. Vanwege de Rijn die pal ten zuiden van de kerk stroomde, werd de pandhof anders dan bij de andere kerken van het kerkenkruis aan de noordzijde gebouwd.

In 1052/53 werd de kerk aan Johannes de Doper gewijd. Een romaans zandstenen beeld van de patroonheilige uit de twaalfde eeuw bevindt zich tegenwoordig in de Nicolaikerkerk.

De bouw van de kerk werd door Bernolds opvolger bisschop Willem (1054-1076) voltooid. Het westwerk met de beide torens kreeg een afwijkende architectuur, met een westkoor. Na een grote stadsbrand in 1279 werd het gewelf van het schip vervangen door het huidige tongewelf (een van de oudst bewaarde houten kappen in ons land). In 1372 werd de noordelijke toren afgebroken wegens verzakking. In 1411 werd de Zuiderkapel met sacristie vervangen door een nieuwe, gotische kapel,

Janskerk, Utrecht

de Kruiskapel. De proost Dirk van Wassenaar richtte in 1452 de Sint-Antoniusbroederschap op in de kapel die eerder in de 15de eeuw aan de noordzijde van het schip was gebouwd. De fraaie grafombe van deze in 1465 overleden proost stond oorspronkelijk in deze kapel maar bevindt zich tegenwoordig in het zuidertransept. Het romaanse koor en de crypte maakten in 1508 plaats voor een groter, gotisch koor. Het gewelf en de beschildering kwamen in 1537-1539 gereed. De zestiende-eeuwse koorbanken zijn bewaard gebleven. De romaanse noordkapel werd in 1536 vervangen door de huidige gotische en opnieuw gewijd aan Sint Stephanus. Het gewelf is beschilderd met de wapens van de stichter van de nieuwe kapel, de deken Thomas van Nijkerken (overleden 1556). Tijdens de beeldenstorm op 7 maart 1580 werden ook in de Janskerk de beelden gebroken, de altaren ontheiligd en het orgel vernield. Vier jaar later werd het koor van de kerk afgeschermd en ingericht als stadsbibliotheek. Delen van de oude kapittelbibliotheek en de boekerijen van

de reguleren en de kartuizers vormden de oudste kern van deze bibliotheek, die vanaf 1636 diende als Universiteitsbibliotheek. Aan de oostzijde kwam een aparte ingang voor bezoekers. De bibliotheek verhuisde in 1821 naar de Wittevrouwenstraat. Omstreeks 1600 is de pandhof afgebroken. De kapittelkamer aan de noordzijde bleef wel gehandhaafd. In 1660 maakte de Antonius- of Renessekapel plaats voor het gebouw van de Hoofdwacht. Bij de hevige storm van 1 augustus 1674 raakte de kerk ernstig gehavend. De resterende toren werd afgebroken en in 1682 kwam een nieuwe westgevel gereed naar ontwerp van Gijsbert Th. van Vianen. Op het dak van het koor kwam een koepeltorentje voor de luidklok. In 1861 werd een nieuw orgel gebouwd door de orgelbouwer C.G.F. Witte van de firma Bätz. Kort na de oorlog werd het koor gerestaureerd en in 1976-1981 de hele kerk. De Janskerk is vanaf 1981 in gebruik bij de Evangelische Universiteits Gemeente (EUG), tegenwoordig de Oecumenische Janskerkgemeente.

116233

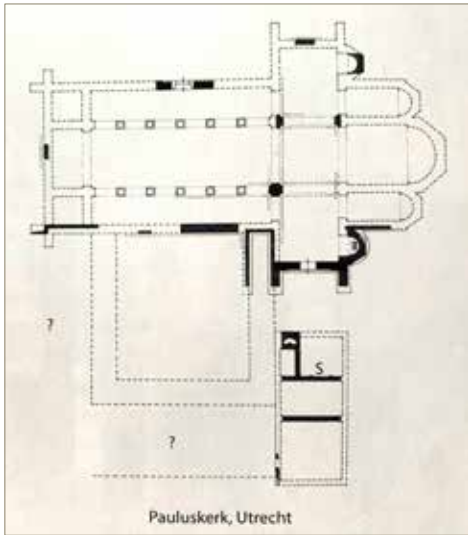

3790

De Sint-Paulusabdij

Het immunitetsgebied van de Paulusabdij werd vanouds begrensd door de huidige straten Korte Nieuwstraat, Trans, Nieuwegracht en Hamburgerstraat. De Paulusabdij, die in 1050 door bisschop Bernold werd gewijd, gaf als tweede benedictijner abdij in Nederland status aan de bisschopsstad. Deze bestond uit een tufstenen kerk, die erg leek op de Pieterskerk en de Janskerk: een kruisbasiliek met een koor en een westfront met twee torens. Het koor had alleen naast de twee zijkapellen nog twee nevenkapellen voor extra altaren maar had geen crypte. Aan de zuidkant van de kerk bevond zich een kruisgang in carrévorm waartegen drie kloostervleugels waren geplaatst.

Van de abdij zijn nog maar weinig resten over. Na de Reformatie werd de abdijkerk in fasen afgebroken en kreeg het klooster nieuwe bestemmingen met bijbehorende verbouwingen. In 1595 werd hier het Hof van Holland gevestigd, in 1837 het Provinciaal gerechtshof en ten slotte werd het de publiekslocatie van Het Utrechts Archief. In dit vernieuwde gebouw is in de gang rechts van de ingang nog muurwerk van de zuidelijke kloostergang te zien. In het hierop volgende trappenhuis is nog een gotische spitsboog aanwezig. Door deze boog liepen de monniken vanuit de kloostergang naar de kapittelzaal, waar tweemaal per dag door de abt uit de leefregels van Benedictus werd voorgelezen. De boog en de zaal dateren van kort na de

Pauluskerk, Utrecht

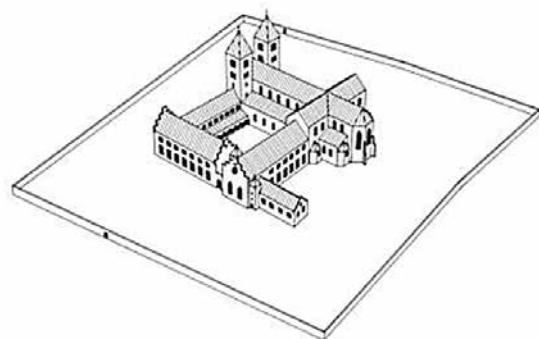
grote brand van 1253, die een groot deel van het oude klooster verwoestte. In de gerenoveerde kapittelzaal bevond zich later de raadszaal van de gerechtshoven en nu het Auditorium van het Archief. Aan de zuidkant bevat deze zaal nog een deel van de refter (eetzaal), dat zich aanvankelijk verder zuidwaarts uitstrekte. Op de verdieping hierboven sliepen de monniken in het dormitorium.

Aan het eind van de zestiende eeuw was de ommuurde immunititeit vol gebouwen: aan de noordkant stond het huis van de abt, aan de westkant waren stallen, schuren en een

37676

ziekenboeg te vinden en aan de zuidkant gastenverblijven en een brouwerij. Aan de oostzijde bevond zich aan de Nieuwegracht sinds het derde kwart van de zestiende eeuw een abdijpoort, later Hofpoort genoemd. Daardoor bereikte men het terrein waar vroeger de boomgaard en het kerkhof waren, ten noorden van de abdijkerk. Daarvan is de elfde-eeuwse zuidmuur van het transept met romaanse boogvensters bewaard gebleven, omdat deze later als de westmuur van de kapittelzaal fungeerde. De rest van de kerk is in verschillende perioden afgebroken.

37265

De Mariakerk of Maria Maior

Aan de bouw van deze vierde Bernoldkerk aan de voet van het kerkenkruis werd enkele decennia na de dood van de bisschop begonnen. Helaas is ook deze kerk, die gold als een van de mooiste romaanse kerken van Nederland, na de Reformatie afgebroken. Gelukkig bleef de fraaie kloostergang, als enige romaanse kloostergang van heel Nederland, wél gespaard.

De eerste fase van de bouw vond plaats in 1081-1099. Keizer Hendrik IV en zijn trouwe aanhanger bisschop Koenraad stichtten samen deze kerk. Het was een tijd waarin de spanning tussen keizer en paus over discutabele bisschopsbenoemingen door de keizer, de investituurstrijd, hoog was opgelopen. Paus Gregorius VII deed Hendrik IV in de ban en deze had in 1077 boete gedaan met de vernederende tocht naar Canossa.

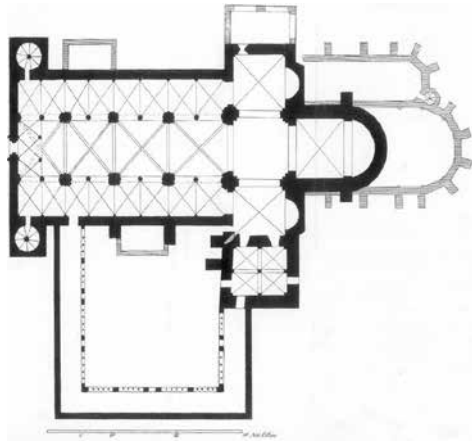
De keizer en bisschop Koenraad stichtten de Mariakerk met als voorbeeld de kort daarvoor fraai verbouwde Dom in Spiers, de grafkerk van de Salische vorsten waarmee de Utrechtse bisschoppen vanaf Bernold zo'n nauwe band hadden. Deze kerk moest die relatie nog eens benadrukken.

De Mariakerk toonde dezelfde structuur als de andere Bernoldkerken, maar had een hoger middenschip en bredere zijbeuken, was volledig overwelfd met kruisgewelven en rijker versierd. In 1099 werd Koenraad vermoord en stopte de bouw: koor en transept waren grotendeels voltooid.

De tweede fase van 1135 tot 1150 startte onder leiding van Andries van Cuijk, de eerste Utrechtse bisschop die door de gezamenlijke kanunniken was gekozen en niet eenzijdig door de keizer was benoemd. Bij de afbouw werd nu de twaalfde-eeuwse Sant Ambrogio van Milaan als voorbeeld gekozen. Lombardij

werd gezien als de bakermat van het christelijk keizerschap en dit voorbeeld was dus wederom een verwijzing naar de keizerlijke status van de kerk. De kerk kreeg nu een nieuwe type overwelling, galerijen boven de zijbeuken en een nieuw soort façade. Iets later werden nog twee torens en een vieringtoren toegevoegd. Het spectaculaire voorportaal en atrium werden nooit gebouwd.

In 1421 werd het grotere gotische koor, dat het romaanse koor verving, gewijd. Op de nok werd een beeld geplaatst van de stichter keizer Hendrik IV. Ook werden er een roosvenster en gotische vensters in de westgevel aangebracht. Inmiddels werd in de veertiende en vijftiende eeuw de zeer royale immunitet volgebouwd met riante huizen voor kanunniken. In één daarvan zijn resten van een prachtige tegelvloer gevonden. Datzelfde huis werd ruim drie eeuwen later gekocht door de Utrechtse

schilder Abraham Bloemaert, als eerste niet-kanunnik. Hij nodigde hier in 1636 zijn collega Pieter Saenredam uit, waaraan we zoveel mooie én accurate weergaven van de Utrechtse kerken te danken hebben.

37322

28606

De kanunnik en schilder Jan van Scorel woonde een eeuw eerder in twee van de claustrale huizen (nu Achter Clarenburg 2). Zijn graf in de Mariakerk werd gesierd met een prachtig portret geschilderd door Anthonie Mor. Zijn grafsteen is binnen de immunitet als door een wonder teruggevonden en bevindt zich nu in Museum Catharijneconvent.

Na de Reformatie waren zoveel katholieke kerken onteigend dat de Mariakerk voor allerlei doeleinden werd gebruikt: onder meer voor de handel in schilderijen en als showroom voor meubels en andere producten van het Bijlhouwersgilde in het afgescheiden koor. In 1813 besloot Napoleon tot de sloop van de kerk: de gemalen tufsteen (tras) leverde als een soort cement veel geld op. Het koor kon zich als concertzaal nog tot 1844 aan de sloop onttrekken tot het plaats moest maken voor het nieuwe Gebouw voor Kunsten en Wetenschappen (nu conservatorium).

Afbeeldingen in de Beeldbank van Het Utrechts Archief:

28594	P. Saenredam, 1636
28635	H. Saftleven, 1675
37130	A. van Buchel, 1600; situatie vóór afbraak in 1587
28602	P. Saenredam, 1636
117319	Fotodienst Gemeente Utrecht, 2000
206622	P.J. van Liender, 1772
116233	Fotodienst Gemeente Utrecht, 1988
37790	J. de Beijer, 1744
37676	J.H. Verheijen, ca. 1830
37265	P. Saenredam, 1636
37322	P. Saenredam, 1636
28606	P. Saenredam, 1636
3D-reconstructie p. 5: Erfgoed Utrecht-Daan Claessen	

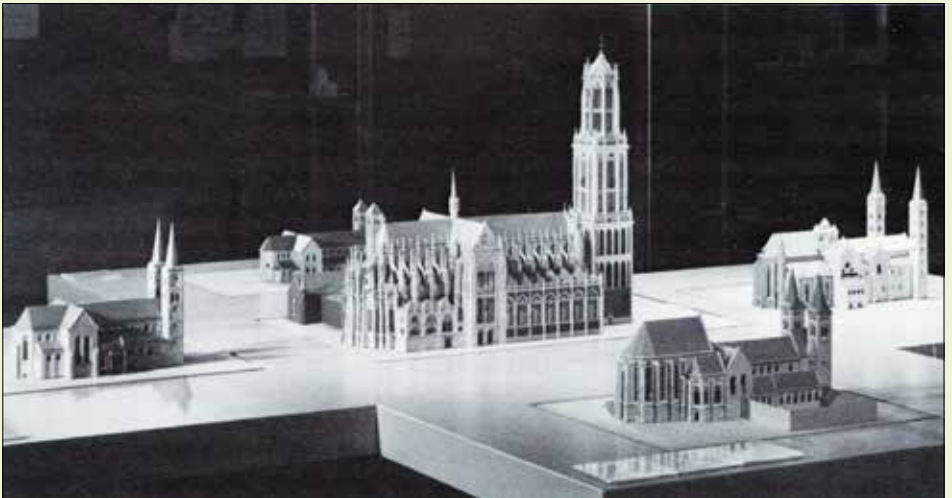
Colofon

Samenstelling: Els Jimkes-Verkade en Tolien Wilmer

Redactie: Kaj van Vliet

Vormgeving: Jeroen Tirion

Maquettes van het Utrechtse kerkenkruis, G.J.M. Engelbrecht en J.B.A. Terlingen, 1974-1978.

Deze maquettes zijn na de tentoonstelling UTRECHT EN ZIJN MIDDELEEUWSE KERKEN, die Museum Catharijneconvent in 1981 organiseerde, in de collectie van dit museum opgenomen.